

C. SMIT, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Derde periode, VI, Buitenlandse bronnen 1899-1914* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, CXXVIII, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1968).

Voor de arme historicus van de moderne vaderlandse geschiedenis is elke nieuwe bronnenpublicatie op zich zelf al reden tot het hijsen van de vlag. Zeker geldt dat voor de stukken over de buitenlandse politiek, die Mr. C. Smit verzorgt en waarvan hij thans het zesde deel het licht heeft doen zien. Deze uitgave bestrijkt de jaren 1899-1914. Als aanvulling op de reeds eerder verschenen Nederlandse stukken vinden we nu materiaal van buitenlandse diplomaten over Nederland, rapporten en brieven uit Duitse, Engelse, Franse, Amerikaanse en Belgische archieven. Deze documenten vormen een waardevolle aanwinst, omdat we nu Nederland en het Nederlandse beleid door buitenlandse ogen zien. Naast deze bescheiden, die het nodige speurwerk in de diverse archieven van de uitgever hebben gevegd, heeft Smit nog een 24-tal Nederlandse stukken opgenomen, die in de vorige delen geen plaats konden krijgen, of die slechts in samenhang met de hier gepubliceerde papieren betekenis hebben. De meeste zijn afkomstig uit het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, enkele ook uit het Kuyper-archief.

Zo'n selectie maakt al gauw een ietwat willekeurige indruk, maar de uitgever motiveert zijn keuze toch op aanvaardbare wijze. Dat geldt ook voor de hoofdschotel, de buitenlandse stukken. Ook hier een beperking tot de belangrijkste burens. Daar zijn natuurlijk zuiver technische redenen voor, maar daarnaast valt deze keuze ook zakelijk wel te verdedigen; in de relaties met de genoemde landen zat nog de meeste muziek bij die sereniteit van de absolute neutraliteitspolitiek, die Nederland in deze jaren voerde. Wat niet uitsluit, dat in Russische, Oostenrijkse of andere archieven ook nog allerlei ligt te vergeelen dat een interessant licht op ons land kan werpen.

Over de technische kant kan ik kort zijn. Het boek maakt een even verzorgde indruk als de vorige delen. De inleiding is een zeer handzame gids voor de voornaamste kwesties. Merkwaardig genoeg gaat het hierbij om zaken, waar de Nederlandse stukken over zwijgen. De annotatie is beknopt gehouden, maar voldoende om de gebruiker extra naslagwerk te besparen. In enkele gevallen zouden wat meer personalia geen luxe zijn geweest. Over de diverse figuren b.v., die in verband met het huwelijk van koningin Wilhelmina rond 1900 op het tapijt verschijnen, zouden we meer willen weten. Ik ben me er echter van bewust, dat een dermate omvangrijke editie tot een zekere zuinigheid dwingt en dat annotatie altijd ook een kwestie van smaak blijft, waarbij de recensent al gemakkelijk om meer gaat zeuren.

Dat we in Nederland nu langzamerhand de officiële stukken uit de periode tot 1919 kunnen gebruiken en daarmee pas de onmisbare basis voor een verantwoorde politieke geschiedschrijving verwerven, het is waarlijk geen reden tot bazuingeschal. En de stukken uit het Koninklijke Huisarchief mochten ook nu weer niet door Smit worden geraadpleegd. Wie daarvoor ook verantwoordelijk mag worden gesteld, als historici kunnen we niet vaak genoeg ons 'ceterum censeo' uitroepen. Veel helpen zal het wel niet, zolang men het verzoek om inzage blijkbaar gelijkstelt met de vraag om opening van een riool.

In de documenten zelf vinden we, ondanks de genoemde neutraliteitspolitiek die dramatische verwickelingen bij voorbaat uitsloot, toch diverse opmerkelijke kwesties. Allereerst was er het dynastieke vraagstuk. In 1899 vormden de opkomende huwelijksplannen van koningin Wilhelmina een bron voor speculaties in hof- en diplomatenkringen. Vooral de Duitsers spitsten hun oren. Wilhelm II ging er zich, hoe kon het anders, mee bemoeien: 'Es darf nur ein deutscher Prinz sein!' (p. 6). Aanvankelijk deden immers geruchten de ronde over een kandidatuur van de Engelse Alexander von Teek, de latere Earl of

Athlone, . . . 'kein geeigneter Kandidat' volgens de Duitse keizer (p. 5). Het barsten van die Engelse zeepbel vormt voor de Duitsers dan een hele geruststelling. Nu beginnen zij - met alle discretie uiteraard - er aan te trekken. De ambassadeur, graaf von Pourtalès, tracht via een vertrouwensman van koningin Emma, baron Sirtema van Grovestins, grootmeester van het koninklijk huis, op de hoogte te blijven van nieuwe plannen. In het voorjaar 1900, tijdens een vakantieverblijf van de beide vorstinnen in Thüringen, komt prins Friedrich Wilhelm van Pruisen, zoon van prins Albrecht (kleinzoon dus van Marianne van Oranje, de dochter van koning Willem I) zijn opwachting maken. Het idee kwam blijkbaar uit de koker van Von Bülow: 'Da der zweite Prinz (dat was Joachim Albert) auf die Königinnen einen etwas zu wenig ernsthaften Eindruck gemacht zu haben scheine, so kame vielleicht der dritte, Prinz Friedrich Wilhelm in Frage' (p. 41). Wilhelm II is het daar dadelijk geheel mee eens: 'ein ausgezeichneter Junge' (p. 41). Men had daarnaast ook van Duitse zijde aan een vorst uit het huis Von Wied gedacht. Maar de Duitse gezant wees er op, dat een Von Wied in de ogen van de Nederlanders als niet helemaal volwaardig gold, al was het dan, zoals de keizer prompt in de marge schreef, een achterkleinzoon van koningin Louise. Het bezoek van de jonge prins had echter niet het gewenste resultaat. Terwijl Emma, volgens de informatie van Pourtalès, zeer ingenomen was, vond Wilhelmina hem te onrijp. De Duitse gezant had al gewaarschuwd, dat men met het karakter van de jonge vorstin terdege rekening moest houden: 'Ihre Majestät soll, wie mir versichert wird, in vieler Beziehung von Tag zu Tag mehr Ähnlichkeit mit Ihrem Herrn Vater zeigen' (p. 28). 'Aha, das war zu erwarten' tekende de keizer hierbij aan. Men gaf het spel nog niet op. De Pruisische prins reist nog een keer naar Scheveningen, maar hij wordt niet meer uitgenodigd en inmiddels verschijnt prins Hendrik van Mecklenburg-Schwerin op het tapijt. De verlovingsplannen worden snel bekend gemaakt. Wilhelm en de Duitsers troosten zich met de gedachte, dat het dan toch in elk geval een Duitser is geworden.

Door enkele teleurstellingen bij de geboorte van een opvolger en door de bedenkelijke gezondheidstoestand van de koningin in 1902 werd de opvolgingskwestie weer actueler. Volgens de grondwet van 1887 kwam groothertog Wilhelm Ernst van Saksen-Weimar als eerste in aanmerking. Zou hij bedanken, hetgeen algemeen werd aangenomen, dan was het de beurt van Heinrich VII van Reuss. Er werden in elk geval plannen voor een regeling ontworpen, waar Wilhelmina zelf voorlopig niets van hebben moest, plannen die echter pas met de geboorte van Juliana in 1909 geheel van de baan raakten.

Politiek veel interessanter waren de plannen van een Duits-Nederlandse tolunie, die eveneens, zij het behoeftzaam en vaag, tijdens de eeuwwisseling werden gelanceerd. De Duits-Luxemburgse tolunie vormde misschien de uiterlijke aanleiding. Maar er zat aan Duitse zijde veel meer achter. We kunnen deze projecten niet losmaken van het expansieve imperialistische klimaat, dat in de jaren '90 in het keizerrijk was opgekomen; de drang naar overzeese gebieden, naar afzetmarkten voor de snel opkomende Duitse industrie, de groeiende economische en machtspolitieke tegenstelling tot het Britse imperium. Een nauwere band met Nederland zou de belangrijke Noordzeekust binnen het Duitse douanegebied brengen, bij de algemene protectionistische ontwikkeling een belangrijk voordeel. De economische banden tussen het Ruhrgebied en Rotterdam wezen al langer in de richting van samenwerking. Maar er kwam nog iets anders bij: Nederlands-Indië, waar de Duitsers via een tolunie met Nederland penetratiemogelijkheden zagen. Voor Nederland trachtte men dit aantrekkelijk te maken, door op de bescherming te wijzen, die het machtige Rijk zou kunnen bieden, wanneer Indië bedreigd werd van Engelse, Japanse of Amerikaanse zijde. Wanneer dit vandaag op het eerste gezicht een hersenschimmig

argument lijkt, dan moet bedacht worden, dat de Cubaanse oorlog net had plaats gevonden, die met de annexatie van de Filippijnen was geëindigd, dat Japan na zijn overwinning op China duidelijk het imperialistische pad had betreden en dat rond 1900 de Boerenoorlog overal - zeker in Nederland en Duitsland - de gemoederen verhitte. De anti-Britse stemming was wijd verbreid. Dat aan Duitse kant, gezien die bovengeschetste perspectieven, daarbij aan de mogelijkheid werd gedacht van die stemming in Nederland te profiteren en het neutrale land méér naar de Duitse zijde tegen de Engelsen te trekken, lijkt dan minder ver gezocht. Van een duidelijke pressie was overigens daarbij geen sprake. De Duitse regering hield zich officieel volkomen op de vlakke en beperkte zich ertoe voorzichtig en indirect de Nederlandse stemming te peilen. En die stemming, met name in regeringskringen, was afwijzend. Men was beducht, om al te afhankelijk van de grote naburen te worden. Men wenste beslist niet de neutrale weg te verlaten en - juist met het oog op Indië - wilde men zich in den Haag niets veroorloven, dat Engelse argwaan of geprikkeldheid zou kunnen verwekken. Daarbij kwam de principiële Nederlandse vrijhandelspolitiek, die met de Duitse protectionistische koers botste. Het toluniedenkebeeld met alle verborgen perspectieven werd daarom niet van officiële zijde naar voren gebracht, maar in persstukken, waar de Nederlandse pers dan weer vaak nerveus en geprikkeld op reageerde. Ook Duitse professoren, zoals de econoom Ernst von Halle, de pangermanisten Anton en Von Hartmann schreven over de zaak. Op grond van de Nederlandse ongerustheid deed Berlijn het altijd voorkomen, alsof het hierbij om puur individuele voorstellingen van particulieren of van enkele onbeduidende persorganen ging. Het is echter zeer de vraag, of men niet de Nederlandse reactie eerst eens wilde afwachten, om bij een gunstiger uitslag die draad officieel op te nemen. Dat dat tolunieproject - politiek gesproken - veel aantrekkelijks had voor Duitsland is evident, al maakte men zich van begin af aan niet al te veel illusies over de kansen, die het op korte termijn had. Ook aan Engelse en Franse zijde hield men de Duits-Nederlandse relaties zorgvuldig in de gaten, zoals uit de betreffende stukken blijkt. In 1908 was er de kwestie-Van Heeckeren. Deze baron, gezant te Scandinavië, een controversieel heerschap, gezworen vijand van de pro-Duitse Kuyper, waarschuwde alsmaar voor de Duitse bedoelingen. In dezelfde tijd ontstond er in bepaalde kringen beduchtheid voor de invloed van Krupp, die de leveringen aan leger en vloot verzorgde en daarmee de Duitse economische penetratie demonstreerde, nog wel op het zo gevoelige terrein van de bewapening. Het befaamde project van het fort te Vlissingen werd eveneens daarmee in verband gebracht. Het leek duidelijk tegen Engeland gericht, temeer omdat er al sedert jaren kritiek was op de toestand van de defensie. Al deze zaken - van Heeckeren-Krupp-Vlissingen-defensie - hingen samen. Ofschoon de Nederlandse regering, zoals bekend, er nooit aan dacht om de neutraliteitskoers op te geven, maken de hier gepubliceerde stukken duidelijk, dat die vrees herhaaldelijk op kwam en wel met name in anti-Duitse kringen. De bovengenoemde kwesties konden daar gemakkelijk geïnterpreteerd worden als een aanwijzing, dat Nederland bezig was voorzichtig naar de Duitse kant te leunen.

De defensie was een vraagstuk, dat de buitenlanders telkens bezig hield. De berichten van de Duitse en Belgische observateurs (nr. 51 en 458) over de toestand van het leger, de slappe discipline, het gebrek aan ernst zijn zeer illustratief. Het meest opvallende vond de Duitse luitenant Von Werthern in 1902 '... dass niemand, vom Rekruten bis zum General, sich bewusst zu sein schien, dass das Manöver ein Bild des Krieges sein soll: im Benehmen eines Jeden spiegelte sich die beruhigende Gewissheit, dass der Feind nur Platzpatronen hatte.' (p. 92). En de Belg, prins Albert de Ligne, bekritiseerde in 1912 de bureaucratisering van het officierscorps, waar men uitsluitend aan promotie en niet aan

defensie dacht. Men theoretiseert en de nodige reorganisatie laat ook veel te wensen over; 'il semble qu'aux Pays-Bas on aime à compliquer au lieu de simplifier' (p. 633); 'Ce qui est certain ... c'est que l'esprit de l'armée est déplorable' (p. 635).

Een kordate nota van 29 april 1905 van Koningin Wilhelmina, afkomstig uit het Kuyper-archief, over de landsverdediging heeft al enige aandacht getrokken (nr. 492). De belangstelling van de koningin voor het leger en voor defensiezaken kwam ook in L. de Jongs *Voorspel* herhaaldelijk naar voren. Ze blijkt ook nu weer. De koningin wijst in dit stuk op het strategische belang van Nederland als kustland en rivierendelta bij een algemeen conflict van de grote mogendheden. Men moet in staat zijn zijn neutraliteit krachtdadig te verdedigen, want niemand zal die anders ernstig opnemen. Of doelmatiger besteding van het geld óf beter helemaal geen leger en defensie, luidt het advies.

De Belgische pogingen tot een militaire samenwerking, waarin de voortvarende gezant Guillaume een grote rol speelde, vormen een interessant onderwerp in de Belgische stukken. In maart 1909 trachtte Guillaume de Nederlandse regering tot militaire besprekingen te bewegen. De Bosnische crisis deed juist het gevaar van een grote oorlog opdoemen, al hield men daar theoretisch natuurlijk doorlopend rekening mee. Den Haag reageerde, zoals al eerder bij Belgische pogingen, afwijzend.

Ik heb hier een paar van de meest opmerkelijke kwesties aangestipt, die in de documenten de aandacht vragen. De Duits-Nederlandse relatie stond in deze jaren stellig het meest in de belangstelling en de Duitse stukken vormen dan ook het interessantste brokje, al bevatten de andere papieren eveneens veel, dat de moeite waard is en het beeld van het Nederlandse beleid en klimaat aanvult. Uit de argwaan, waarmee de grote burens elkaars politiek t.o.v. het neutrale land observeren, uit de speculaties, die herhaaldelijk opduiken over de rol van Nederland, wanneer het grote conflict zou uitbreken, wordt tevens duidelijk hoe broos en labiel dat fundament van de neutraliteitspolitiek begon te worden. Al is het dan in 1914 nog goed afgelopen.

H. W. VON DER DUNK

J. H. VAN STUIJVENBERG ed., *Honderd jaar margarine 1869-1969* (Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1969, xxvii + 353 blz. met register).

Dit boek, verschenen ter gelegenheid van het eeuwfeest van de margarine, wijkt van het traditionele gedenboek af door de grote aandacht die er aan de technische en daarmee verwante aspecten wordt geschonken. Er staan uitvoerige hoofdstukken in over Grondstoffen, Technologie en productie, Wetenschappelijk onderzoek en Aspecten van voeding en voedingswaarde. Alhoewel in deze gedeelten stellig passages en beschouwingen voorkomen die de aandacht van de historicus ten volle waard zijn, zal zijn belangstelling wel in de eerste plaats uitgaan naar de studies van W. G. Hoffmann over De ontwikkeling van de margarine-industrie, R. D. Tousley over Marketing en J. H. van Stuijvenberg over Aspecten van het Overheidsingrijpen. Biedt de eerstgenoemde verhandeling niet zoveel meer dan enkele inleidende opmerkingen met betrekking tot het groeiproces, de artikelen van Tousley en Van Stuijvenberg zijn de aandacht ten volle waard.

Tousley geeft een boeiende beschouwing inzake de problemen van verkoop en verkoopbevordering waarvoor de fabrikanten van een massa-voedingsmiddel als margarine zich geplaatst zagen (en zien). In de aanpak van Van Stuijvenberg staan centraal het overheidsingrijpen in de bedrijfstak en de sociaal-economische achtergrond daarvan in een hele reeks landen. Zo'n vergelijkend internationaal overzicht is uiteraard zeer nuttig voor wie de groeifasen in de internationale margarine-industrie wil onderzoeken. Bovendien is dit overzicht interessant omdat het de eerste geslaagde poging van deze aard is: bij mijn